

ARHEOLOOGILISED KAEVAMISED HELME LINNUSEL 2006. AASTAL

Arvi Haak, Tartu Linnamuuseumi arheoloog

Helme linnus asub Sakala kõrgustiku idaosas, kõrgendikul Helme jõe paremal kaldal. Tänapäeval paikneb linnus Valga–Karksi-Nuia–Pärnu maantee ning sellest Helme kohal hargneva, Kärstna kaudu Viljandisse suunduva tee ristumiskohal, mistõttu linnus on maanteedelt hästi nähtav ning sageli külastatav. Siiski ei ole see mõjutanud uuringute rohkust: teadaolevalt polnud möödunud aastani Helmes arheoloogilisi uurimisi korraldatud. 2006. aastal tegi väiksemaid proovikaevamisi Viljandi Muuseum, töid rahastas riiklik programm „Lõuna-eesti keel ja kultuur“ ning ETFi grant nr 6119 „Hilisrauaaja keskused ja kommunikatsioon“.

Lõuna-Viljandimaalt on rauaajast teada vaid kaks kindlat linnust: Vooru Tarvastu kihelkonna lõunaosas ning Tõrva Tantsumägi Helme kihelkonnas. Seejuures jääb mõlema põhiline kasutusaeg eelviikingi- ja viikingiaega, ehkki Tõrva Tantsumäel võime kõrgete vallide (Palang jt 2005, 293) ning hilisrauaaja või isegi keskaja leiuainese – kedrakeraamika (VM 9450 A 32: 882 jj; VM 9490 A 33: 969 jj) ning ammunooleotsa (VM 9490 A 33: 972) põhjal oletada ka teist, ehkki mingil põhjusel napiks jäänud kasutusjärku. Naaberaladel lisanduvad vaid Härgmäe (läti Ergeme) lõunas ning Pikasilla Leerimägi idas. Seetõttu on mõistetav, et keskaegsete Karksi ja Helme linnuse kohal on eeldatud ka muinaslinnuse olemasolu. Helme puhul toetavad seda oletust linnuse suhteliselt väikesed mõõtmed ning ehitiste paiknemine mantelringmüüri ääres.

Helme linnuse uurimislugu

Helme linnuse varemed kui suhteliselt hästi säilinud mälestis on pälvitud tähelepanu esimeste muinsushuviliste kirjatöödest alates. Helme linnust kirjeldavad oma kogudes nii Körber (1802, 92–95) kui ka Brotze (Pullat jt 2006, 373–382), samuti Löwis of Menari linnusteleksikon (1922, 64–65). Oletus Helmest kui võimalikust muinaslinnusest pärineb Bielensteinilt, kust selle võtab üle baltisaksa traditsioon (nt Löwis of Menar 1922, 15). Kas nimetatud kirjatöö mõjutas ka Jungi (1898, 97–98) või jõudis ta sama oletuseni iseseisvalt, pole selge, kuid temalt võttis selle seisukoha üle tekkiv eesti muinasteadus (Laid 1923, 102). Olulist

osa etendas ka Oskar Stavenhageni uurimus ordumeister Wolthus von Hersest (Stavenhagen 1892), kes vangistati Helmes 1471. aasta oktoobris. Arvukalt teateid linnuse kohta on ka eesti rahvaluulekogudes.

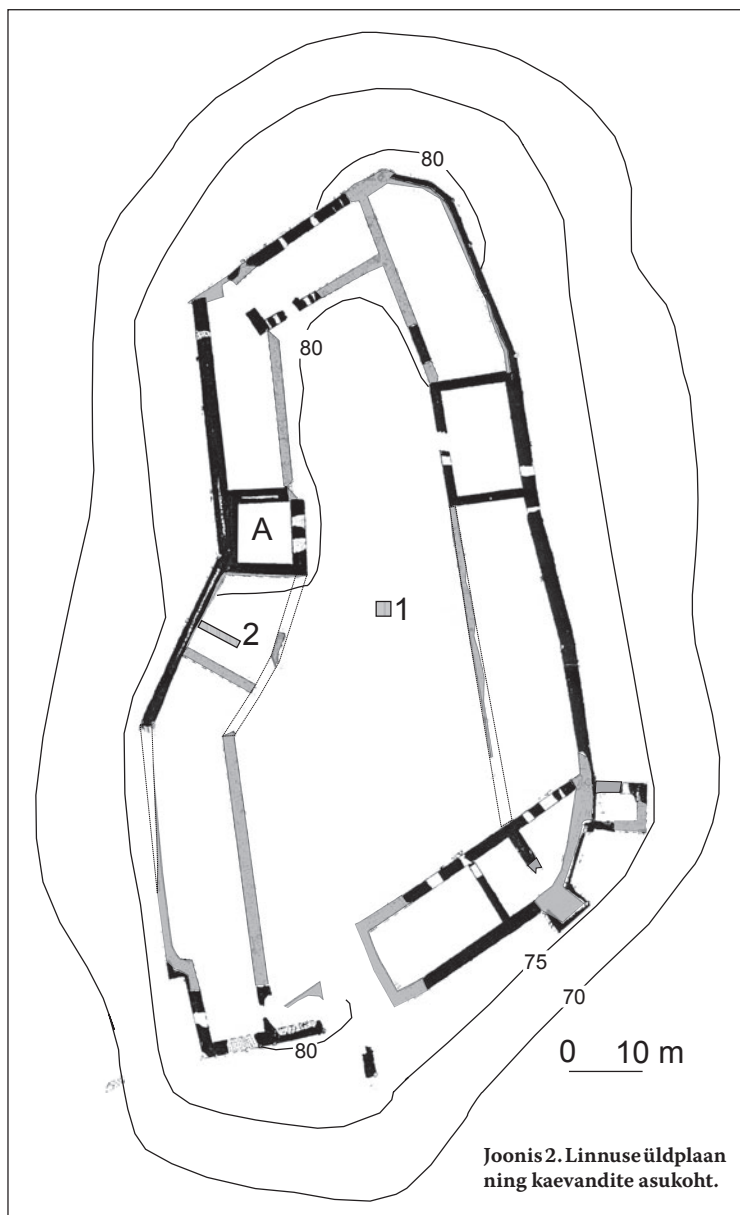
20. sajandil keskenduvad arhitektuuriloolised käsitlused kahele põhi-probleemile: linnuse rajamise aeg ning võimalikud varasemad rajatised. 1930. aastatel pakkus Eesti keskaegsete linnustega tegeleenud kunstiajaloolane Armin Tuulse välja, et linnus võiks olla rajatud 13. sajandil ning esimeseks ehitiseks võis olla platoo lääneserval¹ asunud torn (joonis 2: A; Tuulse 1942, 77). Helme linnust mainib lühidalt ka Kalvi Aluve (1993, 37), kuid olulisi andmeid sellest ei lisandu. Varasema dateeringu põhiliseks argumendiks jääb müüride ehitusviis. Sirgetest maakiviridadest, vaid üksikuid tellisetükke sisaldav ladu võiks viidata 13. sajandile (Altoa 2003, 102–103, märkus 13), ehkki ka 14. sajandi I pool pole välistatud.

Arheoloogiliselt on linnust korduvalt inspekteeritud. Käesolevate tööde lähtekohaks said 2004. aastal Muinsuskaitseameti korraldatud linnuse korrastustööde käigus mutimullahunnikutest kogutud leiud (VM 11161: 60–76), millest Lõuna-Alam-Saksi kivikeraamilise nõu katke (VM 11161: 69) pärineb ilmselt 14. sajandi II poolest või 15. sajandi algusest, tordeeritud keskkeermega spiraalsõrmus (joonis 1, vasakul) aga vahemikust 15. sajandi II pool kuni 17. sajandi I pool (Valk 1991, 186). Teistest leidudest väärib märkimist rombides ornamendiga kaunistatud aknaklaasi katke (VM 11161: 74). Küsimus oli, millist infot pakuvad hoovikihid ning kas arheoloogiliste andmete põhjal on võimalik midagi lisada linnuse ehitusloole. Selleks rajati

Joonis 1. Sõrmused Helme linnuselt (VM 11161: 53, 60). Foto Herki Helves.

¹ Tuulse nimetab lõunaserva. Ilmselt on tal ilmakaared segi läinud, sest linnuseplatoo lõunaosas on raske mingit hoonet eraldiseisva tornina esile tuua ning kaks flankeerivat tornitaolist ehitist, mille Tuulse paigutab linnuse kirdenurgale (Tuulse 1942, 78–79), on tegelikult kagunurgal.

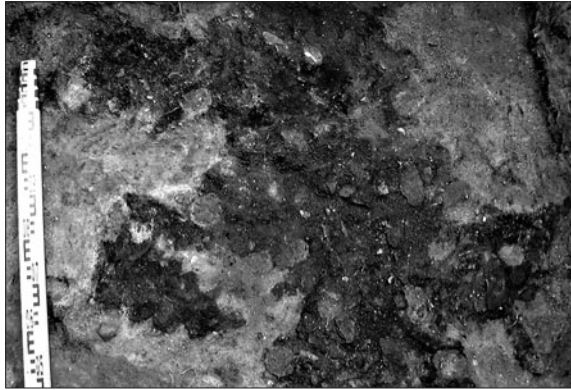

kaks proovikaevandit, esimene (joonis 2: 1; edaspidi hoovikaevand; 2×2 m) linnuseplatoo keskossa, oletatavalt varasemaks arvatud torni lähedusse ning teine (joonis 2: 2; 4×1 m) linnuseplatoo lääneserva ringmüüri äärde, kohta, kus oletati keskaegse hoonestuse puudumist.

Varasemad asustusjäljed linnuseplatool

Et loodusliku aluspinnani jõuti vaid hoovikaevandiga, pole kuigi kindel, kas selle tulemused on ülekantavad kogu linnusealale. Loodusliku aluspinna moodustas kollane liiv, mille värvus varieerus valkjashallides, kollastes ja oranžides toonides. Kaevandi profiilikraavis jõuti ka sellest sügavamal paikneva punase devoni liivani. Loodusliku aluspinnani jõuti tänapäevasest maapinnast vaid 100–105 cm sügavusel ning selles olid hästi eristatavad rotikäigud. Seetõttu tuleb pisut ettevaatlikult suhtuda ka ülemiste liivakihtide dateerimisse saadud üksikute savinõukildude põhjal, sest need võivad olla paigalt liigutatud ning kaugeltki kõik rotikäigud polnud eristatavad.

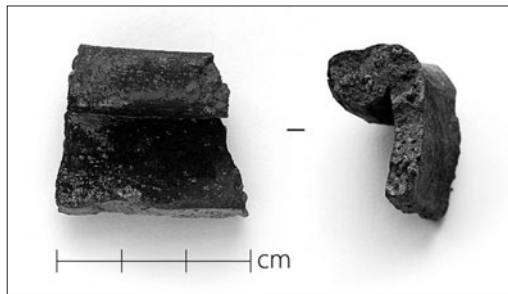
Loodusliku aluspõhja peal täheldati vaid kuni 1 cm paksust põlengutaset, mis lisaks söesakestele sisaldas kivi purru, söesegust liiva ning väga üksikuid põlenud luukilde. Ehkki üksikuid puidujäänuseid (palkidena tõlgendamise kahjuks räägivad suhteliselt siledad üla- ja alapinnad, mis muidugi võivad tuleneda ka põlenud konstruktsiooni langemisest liivale) suudeti tuvastada, ei õnnestunud selgemat konstruktsiooni eristada, samuti oli puidujäänuseid kivi purru ja söeseguse liivaga võrreldes suhteliselt vähe (joonis 3). Leidudest saadi vaid üks kõveraks painutatud raudese (naelaots?). Sõetükikestest

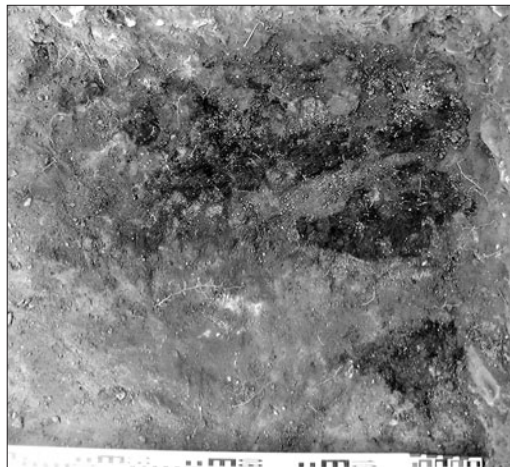
Joonis 3. Põlengukiht looduslikul aluspinnal I kaevandis.

võetud radiosüsinikuproov andis kalibreerituna 68,2% tõenäosusega tulemuseks AD 1210–1288.²

Põlengujäänustele oli kuhjatud 20–30 cm paksune liivakiht, mis koosnes kollakaspruunist põlengujälgedeta liivast. Liivakihti läbistasid rotikäigud. Leiti mõned loomaluud ning kolm savinõukildu, millest

Joonis 4. Ketrakeraamikakild (VM 11161: 31). Foto Herki Helves.

Joonis 5. Viikingiaegsed tukid I kaevandis.

servatüki (joonis 4) võib analoogiate põhjal dateerida 13. sajandi lõpust 15. sajandi alguseni (Tvauri 2000, 104–105).

Liivakihi peal esines kaevandi kirdenurgas veel teine põlengutase, milles välja puhastatud kolm tukiotsa pärinevad tõenäoliselt palkidest (joonis 5). Vähemalt ühe tuki alaserv oli silmatorkavalt kaarja ristlõikega. Ka selle põlengutasandi palgist võeti radiosüsinikuproov, mis andis tulemuseks kalibreeritult 95,4% tõenäosusega kalendriaastad AD 659–885.

Seega leiti Helme linnuseplatool looduslikul aluspinnal tõenäoliselt 13. sajandil tekkinud põlengukiht, mis sisaldas kivi-
pur-

² 768±61 BP (Tln 2959), kalibreeritud programmiga OxCal v4.0.3.

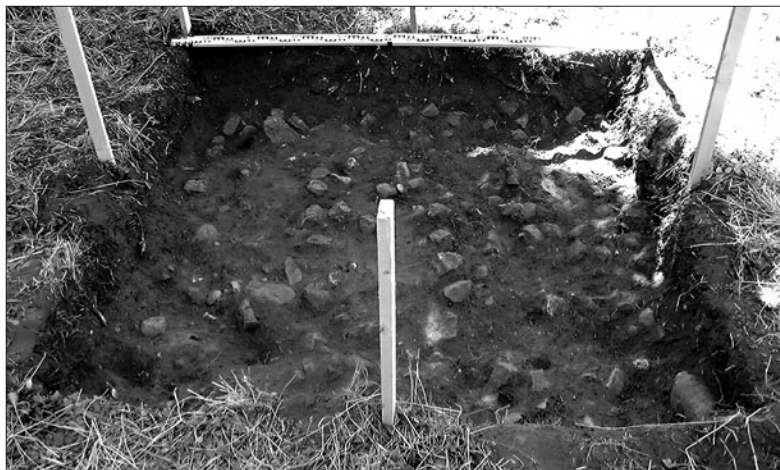
Liivast täitekihile asetatud palgid on samuti mingis põlengus hävinud. Viimati nimetatud rajatise iseloomu määramisel tuleb esitatud radiosüsiniku dateeringuid arvestades lähtuda leidude vanusest. Seega võiks tegu olla kivikindlustuste ehitamise aegse või sellest pisut varasema rajatise, milles on sekundaarselt kasutatud varasema kindlustuse (põlenud?) tukke. Leidude märkimisväärselt väike hulk ei luba oletada tulekahjus hävinud asustuskeskust (puitlinna), pigem tulevad arvesse ehitusaegsed ajutised rajatised. Siiski ei saa välistada ka võimalust, et puitlinna rajamisega polnud platoo selles osas kuigi kaugemale jõutud ning mahapõlenud rajatistes veel ei elatud.

Paraku ei luba uurimistulemused kinnitada, kas leitud eelviikingi- ja viikingiaegsed palgid pärinevad linnuseplatool paiknenud rajatisest või on toodud kusagilt eemalt. Juhul kui saadud dateering peaks viitama asustusjärgule, oleks see ligikaudu samaaegne Tõrva Tantsumäe ning Vooru linnuse varasemate kindlustusjärgudega, kuid on peagi maha jäetud, sest selleaegset elutegevuskihti Helmes erinevalt teistest mainitud linnustest ei täheldatud. Oletatav rajatis peaks sellisel juhul olema asunud linnuse mõnes teises osas, sest uuritud alal selleaegset kultuurkihti ei leitud.

Kivilinnuseaegsed ladestused

Hoovikaevandi asukohta arvestades võis eeldada, et ala oli linnuse peamiste rajatiste valmimisajast sillutatud ning olulist kultuurkihti sinna ladestuda ei saanud. Seetõttu oli maapinnast 20–25 cm sügavusel asuva väikestest maakividest pinnakatte leidmine ootuspärane. Kivid olid suhteliselt väikesed (läbimõõt 8–12 cm; keskaegsetel linnasillutistel tavaliselt 10–15 cm, ka kuni 30 cm) ega moodusta väga ühtlast pinda (joonis 6). Et üksteise kohal puhastati välja neli kivikihti, kuid ükski neist polnud rajatud liivapadjale, jääb mulje, et tegu on prügitusastandiga, mida vastavalt vajadusele maakividega täideti. Ka II kaevandi alal leiti ülestikku neli-viis kivikihti, kuid arvatavasti polnud tegemist kogu linnusealal korraga toimunud sillutamisega.

Nimetatud kivide vahelt ja pealt saadi põhiosa kaevamistel kogutud leidudest. Hoovikaevandi leiumaterjalist enamiku moodustasid väikesed klaasikillud. Müürikaevandist kogutud leiud – punasavinõude katked, punaseks põletatud ahjupottide fragmendid ning üksikud piibuvarred (joonis 7) – pärinevad 16.–17. sajandist ning viitavad elutegevusele. Metall-leidudest lisandusid pitsatsõrmus (joonis 1, paremal) ning mõni

Joonis 6. Kividest prügituskiht I kaevandis.

Joonis 7. Rootsiaegseid leide Helme ordulinnuse kaevamistelt: punasavinõude ja kahlite katked, kaoliinsavist piibuvarred, luisku katke (VM 11161: 45, 46, 47, 49, 54, 55, 57). Foto Herki Helves.

raudnael. Vähemalt I kaevandi puhul võib väita, et tegu on hoovitäite, mitte sellesse kohta ladestunud kultuurkihiga. Ka II kaevandi leiuainese fragmentaarsus ning paiknemine kividest prügituskihtide all ja vahel lubavad oletada pigem hoovialale täitmisel toodud/sattunud asju kui

samal kohal 16. sajandi lõpul või 17. sajandil paiknenud hoonestust.

II kaevandis paljandus sillutuskivide all kuni meetripaksune valkjas-halli liiva kiht, mis oli ilmselt kuhjatud vastu linnuse välismüüri. Kihi all paljandus pruun tihkem tätekiht, mis kõrgusandmete põhjal oli välismüüris asuva laskeava alaserva tasandist siiski 0,6 m kõrgemal. Seega paiknes müürikaevand 17. sajandil täidetud hoones, millele on samal sajandil rajatud sillutis. Et kitsa kaevandiga hoone põrandatasemeni jõuda polnud varisemisohu tõttu mõeldav, ei õnnestunud välja selgitada ka hoone põrandataset ega viimast kasutusaega. Müüri alatoonis paikneva laskeava põhjal võiks (ümberehitamisajana?) oletada tulirelvade massilisema kasutuse aega. Kaur Altkoa järgi võib vundamenditsoonis paiknevate laskeavadega müürid dateerida 15.–16. saj vahetusse või hilisemasse aega (Altkoa 1995, 26). Samas pole siin selge, kas laskeava rajati juba olemasolevasse hoonesse või ehitatigi nimetatud hoone laskepessa rajamiseks (ainus nii madalal paiknev laskeava linnuse läänemüüris!).

Kokkuvõte

2006. aastal Helme linnusel tehtud proovikaevamised näitasid, et linnuse esimesed rajatised on olnud puidust. Varaseim põlengutasand sisaldas peale söeosakeste vaid kivipurdu ning üksikuid põlenud luude katkeid. Radiosüsiniku dateeringu põhjal on tegu 13. sajandi ladestusega.

Põlengule on kuhjatud liivakiht, millel kaevandi kirdenurgas paiknes teine põlengutase, mis radiosüsiniku meetodil dateeriti eelviikingi- ja viikingiaega. Samalt tasandilt kogutud üksikute kedrakeraamikakildude põhjal otsustades on tegemist keskaegse ladestusega, mis sisaldas varasemat puitu. Kas paralleelselt asuti ka kivimüüre rajama ning kas mingi osa neist on praeguseni säilinud müüride varasema ladestusena, ei võimaldanud määratleda asukoht ning väike ulatus öelda. Seega ei õnnestunud määratleda kivilinnuse rajamisaega, põhjuseks kaevandite halb asukohavalik.

Kaevamistel kogutud leiuainese väike hulk, eriti 14.–15. sajandi leidude peaaegu täielik puudumine ei ole kooskõlas 2004. a mutimullahunnikute läbivaatamisega, kust muu hulgas saadi sama perioodi leide. Seletusi võib olla kaks: kas nimetatud perioodi ladestused asusidki linnuseplatoo lõunaosas ning hüpotees lääneküljel asuvast tornist kui esimesest rajatisest on ekslik või oli toona kasutusel kogu linnuse-

ruum, kuid elutegevuse jäljed on linnuse keskosast eemaldatud (nt mullatööde käigus). Küsimusele võiks aidata vastata müürideni ulatava tranšee rajamine, mida hoovialal vajaduse korral laiendada.

Linnuse viimase kasutusjärgu, s.t 16. sajandi II poole ja 17. sajandi leidude arvukam esinemine on ootuspärane, eriti võttes arvesse asjaolu, et kirjalike allikate teadetele hävitas ooberst Glasenapp linnuse 1659. aastal taandudes püssirohuga (Löwis of Menar 1922, 64). Siiski tuleb märkida, et igapäevaesemete katkeid leiti peamiselt oletatavast tornist lõunasse jääva hoone täitest. Leidude peaaegu täielik puudumine hoovialal (vaatamata asjaolule, et leitud sillutistasandid ei moodustanud siledat, kergesti hooldatavat pinda) viitab drastiliste muutuste puudumisele hoovialal (hooneid ei purustatud, võib-olla olid ka ümberehitused väiksemad, mistõttu oli algset sillutistasandit seejärel lihtne välja puhastada või taastada).

Seega leidis kinnitust 13. sajandi inimtegevus Helmes, kuid selle iseloom ja ulatus, samuti kivilinnuse rajamise aeg ning varasemate rajatiste, s.h eelviikingi- ja viikingiaega dateeritud puidu päritolu küsimus vajavad selgitamist edaspidi.

KIRJANDUS

Altoa, K. 1995. Lõuna-Eesti arhitektuur 15. saj. – 16. saj. I poolel. Magistritöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus.)

Altoa, K. 2003. Viljandi ordulinnus: uurimisseis ja probleemid. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi, 92–108.

Aluve, K. 1993. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn.

Jung, J. 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II, Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Jurjev.

Körber, E. Ph. 1802. Vaterländische Merkwürdigkeiten. Erster Theil. Topographie und Geschichte der vornehmiger alte Schlösser, Klöster und anderer merkwürdigen Örter in Lief-, Ehst- und Curland (Käsikiri Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, ÕES MB 56.)

Laid, E. 1923. Eesti muinaslinnad. TÜAKT, 1. Tartu.

Löwis of Menar, K. von 1922. Burgenlexicon für Alt-Livland. Riga.

Palang, H.; Printsmann, A.; Konsa, M. & Lang, V. 2005. Ideology and tradition in landscape change: a case of the Helme parish, Estonia. Peil, T. & Jones, M. (toim) Landscape, Law and Justice. Institutet for sammenlignende kulturforskning Serie B: Skrifter 118. Oslo, 288–297.

Pullat, R.; Hein, A.; Leimus, I. & Viires, A. 2006. Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Tallinn.

Stavenhagen, O. 1892. Johann Wolthuss von Herse, 1470–71 Meister des Deutschen Ordens zu Livland. – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands*. 17 (1900), 1–88.

Tuulse, A. 1942. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Dorpat.

Tvauri, A. 2000. Loode-Vene päritolu slaavi keraamika Eestis 11.–16. sajandil. – *Eesti arheoloogia ajakiri* 4/2, 91–119.

Valk, H. 1991. Lõuna-Eesti sõrmused. MT, 1. L. Jaanits & V. Lang (toim). Tallinn, 182-199.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT HELME CASTLE OF THE TEUTONIC ORDER IN 2006

Arvi Haak

In August 2006, archaeological trial excavations took place at Helme castle. Two excavation plots were erected, one in the middle of the yard, and another next to the western outer wall (joonis/Fig. 2). The main aim of the excavation was to identify the period of construction of the stone castle, and to obtain an overview of the stratification in the inner yard. A special interest was taken on the existence of a prehistoric hill-fort at the site, which had continuously been supposed in historiography.

The excavations revealed a burnt layer (Fig. 3) just above the virgin soil, which was radiocarbon dated to the 13th century. Above that, a 20 cm layer of yellow sand had been heaped, on top of which, another burnt layer, consisting of three burnt logs (Fig. 5) could be identified. One of the logs could be dated to Pre-Viking and Viking Age by the means of radiocarbon. From the sand just next to the logs of few sherds of local wheel-thrown pottery, dating from the late 13th to the early 15th century (Fig. 4) were collected. On the basis of the find context, the layer has accumulated during the late 13th or early 14th century, and the earlier log(s) have been relocated.

It seems that the yard of the stone castle was paved with small stones (Fig. 6) shortly after the construction. Four levels of cobbles without a supporting sand layer were identified. Finds from the 15th and first half of the 16th century were almost completely missing. Most of the finds collected, however, date from the 17th century (Fig. 7). According to written sources, the castle was demolished by gunpowder in 1658.

The excavations demonstrated that earliest habitation traces in the middle of the yard originate from the 13th century. However, the existence of an earlier hill-fort, and the dating of the stone fortification remain to be answered by following investigations.